

М. М. БОНДАР

ТОРГОВІ ЗНОСИНИ ОЛЬВІЇ З МІСТАМИ ПРИЧОРНОМОР'Я В ЕЛЛІНІСТИЧНИЙ ЧАС

Ольвія в елліністичний час підтримувала інтенсивні торгові зв'язки з містами Південного, Західного і Північного Причорномор'я¹.

Міста Південного Причорномор'я також вели досить жваву торгівлю з Ольвією та іншими містами північних берегів Чорного моря. Першість серед цих міст належить Сінопі, амфорні клейма якої у великій кількості зустрічаються в містах Північного Причорномор'я. З IV і майже до половини I ст. до н. е. сінопські амфори безперервним потоком йшли до міст Північного Причорномор'я². В Ольвії знайдено 975 сінопських клейм³, в Пантікапеї — 2840, в Херсонесі — 498⁴. Ці дані вказують, що Сінопа знаходилася в найжвавіших стосунках із східною половиною Північного Причорномор'я; в той час як західна половина в меншій мірі була втягнута в орбіту сінопської торгівлі. Сінопські амфорні клейма, які походять з Ольвії, відносяться до всього періоду торгових зносин Сінопи з Північним Причорномор'ям. Проте слід відзначити, що тільки близько 70 сінопських амфорних клейм, знайдених в Ольвії, відносяться до межі IV—III ст. до н. е., тоді як основна маса належить до періоду середини II і першої половини I ст. до н. е., коли родоський ввіз до Ольвії дуже зменшився⁵. Таким чином, близько трьох століть Сінопа успішно торгувала з Північним Причорномор'ям. Тільки на рубежі III—II ст. до н. е., коли особливо збільшився родоський імпорт, ввіз сінопських товарів до північночорноморських міст дещо послабшав. З встановленням в Сінопі влади понтійських царів експорт сінопських продуктів починає зростати, досягаючи у другій половині II — першій половині I ст. до н. е. значних розмірів, майже цілком витіснивши родоський ввіз⁶. Це пов'язане із зменшенням в той час родоського імпорту. Ослаб-

¹ Про торгівлю з містами Острівної, Балканської й Малоазійської Греції в елліністичний час див. М. М. Бондар, Торговля Ольвії з грецькими містами в елліністичний час, Археологія, т. XI, 1957, стор. 35—44.

² Б. Н. Граков, Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов, М., 1929; М. И. Максимова, Краткий путь через Черное море и время его освоения греческими мореходами, МИА, № 33, стор. 53; і ї ж, Античные города юго-восточного Причерноморья Синопа, Амис, Трапезунт, М.—Л., 1956, стор. 222; И. Б. Зеест, Керамическая тара Боспора, МИА, № 83, стор. 23, 47.

³ В роботі використані дані про знахідки керамічних клейм в Ольвії до 1948 р. включно. Нові ж матеріали про ввіз керамічної тари до Ольвії, виявлені в наступні роки, не спростовують загальні положення про характер і розміри ольвійської зовнішньої торгівлі, викладені в цій статті.

⁴ ГРЕ, III (рукопис в Ін-ті археології АН СРСР).

⁵ Б. Н. Граков, Клейменная керамическая тара эпохи эллинизма, 1939 (рукопис в Ін-ті археології АН СРСР).

⁶ Там же.

лення найбільш сильного конкурента майже на ціле століття дозволило Сінопі монополізувати торгівлю вином і олією на ринках Північного Причорномор'я. Якщо це зіставити з вищесказаним про Родос, то видно, що найзначнішу привізну групу керамічної тари в Ольвії складають родоські амфори; сінопський же ввіз був приблизно вдвоє менший. Ці дані свідчать про те, що сінопський імпорт, панування якого в той час на Боспорі підтверджується і нумізматичними знахідками⁷, не зміг повністю завоювати ольвійський ринок, який приблизно на протязі двох століть знаходився в основному в руках родоських купців. І тільки ослаблення родоської торгівлі в період пізнього еллінізму дало можливість Сінопі в значній кількості вивозити керамічну тару до Ольвії.

З Сінопі до Ольвії, крім керамічної тари, надходила і черепиця. Так, при розкопках Ольвії знайдено 425 уламків сінопської клеймованої черепиці⁸.

На торгові зносини Ольвії з Сінопою вказує також нумізматичний матеріал — з Ольвії походять кілька сінопських монет⁹.

Ольвія знаходилася також в жвавих торгових зносинах з Гераклеєю, про що свідчить знайдена в Ольвії значна кількість клеймованої кераміки цього міста. Так, наприклад, під час розкопок в Ольвії виявлено 279 гераклеїських клейм¹⁰. Кількістю ці клейма поступаються лише перед родоськими і сінопськими знахідками.

Поряд з керамічною тарою Гераклея вивозила до Ольвії в невеликій кількості і черепицю (під час розкопок в Ольвії знайдені черепиці гераклеїського походження¹¹).

Початок виробництва гераклеїських клеймованих амфор і черепиць відноситься до середини IV ст. до н. е., а кінець імпорту — до третьої чверті III ст. до н. е.¹²

Про торговельні відносини Ольвії з Гераклеєю свідчить також епіграфічний матеріал. В Ольвії знайдено декрет на честь синів Феопропа, уродженців Гераклеї, який датується останньою чвертю IV ст. до н. е.¹³

Торгові зносини Ольвії з Амісом засвідчені епіграфічними і нумізматичними матеріалами. Так, з Ольвії походить декрет на честь невідомого амиського громадянина, сина Філократа¹⁴. Цей напис вказує на зв'язки Ольвії з Мітрідатом Евпатором, столиця якого знаходилася в Амісі. В декреті розповідається про те, що капітан, на честь якого був виданий декрет, відправився з Аміса з провіантом та іншими речами, призначеними Мітрідатом для переселених до Ольвії арменійців. Ідучи вздовж берега, він зустрів у Сінопі ольвійських послів, які поспішали до Мітрідата за допомогою, і взяв їх на свій корабель. Коли на морі піднявся шторм, капітан, знаючи, що бурхливі хвилі можуть викинути суд-

⁷ А. Н. Зограф, Находки понтійских монет митридатовского времени в Ольвии, сб. «Ольвия», т. I, К., 1940, стор. 297.

⁸ ІРЕ, III.

⁹ А. Н. Зограф, вказ. праця, стор. 294.

¹⁰ ІРЕ, III.

¹¹ Там же.

¹² Б. Н. Граков, Эпиграфические клейма на горлах некоторых эллинистических остродонных амфор, Труды ГИМ, в. 1, М., 1926, стор. 195; И. Б. Зеест, О типах гераклеїских амфор, КСИИМК, в. XXII, стор. 48 і далі; і і ж, Новые данные о торговых связях Боспора с Южным Причерноморьем, ВДИ, 1951, № 2, стор. 109, і і ж, К вопросу о торговле Неаполя и ее значение для Боспора, МИА, № 33, стор. 72; і і ж, Керамическая тара Боспора, стор. 100.

¹³ Е. И. Леви, К истории торговли Ольвии в IV—III вв. до н. э., СА, XXVIII, 1958, стор. 238 і далі; А. Н. Карасев, Е. И. Леви, Ольвийская агора (По раскопкам 1946—1957 гг.), СА, 1958, № 4, стор. 142.

¹⁴ ІРЕ, I², № 35; В. В. Латышев, Эпиграфические новости из южной России, ИАК, в. 18, стор. 96; М. И. Ростовцев, Митридат Понтийский и Ольвия, ИАК, в. 23, стор. 22 і далі; С. А. Жебелев, Ольвия и Митридат Евпатор, сб. «Северное Причерноморье», М.—Л., 1953, стор. 275 і далі.

но на прибережні скелі, повів його не вздовж берега, а відкритим морем. Завдяки цьому сміливому вчинку він врятував пасажирів і доручений йому вантаж від небезпеки і благополучно привів корабель до Ольвії. За ці послуги на честь аміського капітана і був виданий згаданий декрет.

Відомо, що під час правління Мітрідата скіфське царство в Криму вирішило підкорити собі грецькі міста Північного Причорномор'я і з цією метою посилило свій тиск на них. Херсонес і міста Боспору, не маючи можливості власними силами протистояти небезпеці, змушені були шукати допомогу у Понтійського царя, який кінець кінцем включив ці міста до складу свого царства¹⁵.

Про те, що було з Ольвією, наука до знахідки декрета на честь аміського громадянина не знала нічого певного, оскільки повідомлення древніх авторів були дуже короткі. Залишалося лише припускати, що Ольвія також в якійсь мірі залежала від Мітрідата. Декрет дав можливість з'ясувати характер цієї залежності. Ще до видання декрету Мітрідат послав до Ольвії свій гарнізон з арменійців, а на час опублікування декрету він, на прохання ольвійських послів, направив до Ольвії другий допоміжний загін, який мав захистити місто від скіфів. Отже, декрет на честь аміського громадянина дозволяє твердити, що Ольвія, яка страждала від наскоків скіфських племен не менше, ніж Херсонес, не маючи можливості без сторонньої допомоги стримати їх натиск, прийняла покровительство Мітрідата, зберігши при цьому свою незалежність і автономність. Згадуваний нами декрет відноситься до кінця II — початку I ст. до н. е.¹⁶

Про торгівлі зносини Ольвії з Амісом, як зазначалося, свідчать також монети останнього, знайдені в Ольвії¹⁷. Так, наприклад, в Ольвії протягом 14 років (1902—1904, 1906—1912, 1926, 1936—1938) знайдено 85 понтійських монет, з яких п'ять належали Сінопі, дві — Амасеї, по одній — Комані і Амастрії, а всі інші — Амісу¹⁸. Всі ці монети відносяться до кінця II — початку I ст. до н. е.¹⁹, тобто до того ж часу, що і декрет Мітрідата. Крім понтійських монет, які відносяться до правління Мітрідата Євпатора, в Ольвії були знайдені монети і ранішого, теж елліністичного часу: одна монета Тіума і Амастрії — початку III ст. до н. е., дві монети Прусія I і II²⁰. Монети понтійських міст, які відносяться до Мітрідата, в ще більшій кількості знайдені в містах Боспорського царства. Так, наприклад, в Тірітаці і Мірмекії всього за п'ять років виявлені 34 понтійські монети, з яких 20 належали Амісу, сім — Сінопі, одна — Амастрії, в той час як монети цих міст ранішого часу представлені тут одиничними екземплярами²¹.

О. М. Зограф, говорячи про значне поширення в містах Північного Причорномор'я монет Понтійського царства, особливо монет Аміса часів Мітрідата, вказує, що такі факти, як переселення жителів із міста Армени до Ольвії, не були одиничними, а входили до плану регулярного освоєння і підкорення Мітрідатом північно-західної частини Причорно-

¹⁵ ІРЕ, I², № 352; Страбон, VII, 3—4; С. А. Жебелев, Последний Персид и скифское восстание на Боспоре, сб. «Северное Причерноморье», стор. 82 і далі.

¹⁶ С. А. Жебелев, вказ. праця, стор. 287.

¹⁷ ОАК за 1894 г., стор. 11; ОАК за 1901 г., стор. 20; ИАК, в. 13, стор. 232. А. Н. Зограф, вказ. праця, стор. 293; його ж, Монеты из раскопок в Ольвии в 1935 и 1936 гг., стор. 218.

¹⁸ А. Н. Зограф, Находки понтийских монет митридатовского времени в Ольвии, стор. 263 і далі.

¹⁹ Там же, стор. 295.

²⁰ Там же.

²¹ Там же, стор. 296; Л. П. Харко, Монеты из раскопок Тиритаки и Мирмекия в 1935—1940 гг., МИА, № 25, стор. 361; Л. И. Белова, Монеты из раскопок Тиритаки, Мирмекия и Илурата в 1946—1953 гг., МИА, № 85, 1958, стор. 332.

мор'я, що здійснювалось шляхом створення в різних місцях опорних пунктів і переселення туди відданих йому громадян. Ці громадяни і завозили в порівняно великій кількості до міст Північного Причорномор'я монети Понтійського царства. Приплив цих монет був особливо великим в останньому десятилітті II ст. до н. е., в період, що передував розпалу мітрідатівських війн з Римом.

На підставі викладених фактів О. М. Зограф вважав, що велика кількість монет мітрідатівського часу, знайдених в містах Північного Причорномор'я, найімовірніше свідчить не про систематичний характер торгових відносин, а про випадковість завезення цих монет іноземцями або ж переселенцями з міст Понтійського царства²². Ця гіпотеза О. М. Зографа базується на тлумаченні С. О. Жебелєва ольвійського декрету на честь амиського капітана. Відомо, що С. О. Жебелєв під словом «арменійці» розумів не мешканців Вірменії, як гадали деякі вчені, а жителів м. Армени, яке знаходилось за 8—9 км від Сінопи і було її передмістям²³. М. І. Максимова на основі детального аналізу гіпотези С. О. Жебелєва переконала в її помилковості. Вона вважає, що мова йде не про мешканців м. Армени, а про вірменів, мабуть із Малої Вірменії, які переселились до Ольвії в складі гарнізону²⁴. В такому разі гіпотеза О. М. Зографа про існування у Мітрідата якогось плану регулярного освоєння і підкорення північно-західної частини Причорномор'я за допомогою створення в різних місцях опорних пунктів і переселення туди відданих йому громадян, як цілком справедливо вказує М. І. Максимова, не може бути прийнята, тим більше, що і «відданість» царю понтійських греків дуже сумнівна²⁵. Пізніше О. М. Зограф змінив свої погляди на дане питання, вважаючи, що монети Понтійського царства насамперед призначалися для оплати найомників. Природно, остання точка зору більш імовірна, хоча і вона, як видно, не до кінця правильно розв'язує питання.

Нам здається, що різке збільшення кількості понтійських монет, які завозились до міст Північного Причорномор'я в мітрідатівський час, вказує на досить значне поживавлення торгових зносин між південними та північними берегами Чорного моря взагалі та Ольвії зокрема²⁶. Про це, крім нумізматичного матеріалу, переконливо свідчить і те, що до цього часу відноситься основна маса сінопської керамічної тари, знайденої в Ольвії.

Торгові зносини Ольвії з містами південного узбережжя Чорного моря, які існували в більш ранній час, особливо зміцнили в період пізнього еллінізму, коли колонії північних берегів Чорного моря увійшли до складу Понтійської держави Мітрідата, через що мали підтримувати з ним найбільш жваві торгові зв'язки. Мітрідат, готуючись до важкої боротьби з Римом, намагався закріпити в своїх руках Північне Причорномор'я — цей багатий край, який повинен був постачати йому не тільки продукти, необхідні для численного війська, а й військові контингенти. Маючи в містах Північного Причорномор'я власні гарнізони, Мітрідат міг диктувати цим містам свої умови, які зобов'язували їх регулярно постачати Понтійське царство всім тим, чого не вистачало в його містах і у великій кількості було в Північному Причорномор'ї. Це значно сприяло проникненню в Північне Причорномор'я понтійських монет. Зрештою, і

²² А. Н. Зограф, вказ. праця, стор. 219; його ж, Денежное обращение и монетное дело Северного Причерноморья, зб. «Античные города Северного Причерноморья», т. I, М.—Л., 1955, стор. 154.

²³ С. А. Жебелев, вказ. праця, стор. 289.

²⁴ М. И. Максимова, Античные города юго-восточного Причерноморья, стор. 226.

²⁵ Там же, стор. 227.

²⁶ Пор. там же, стор. 225.

самі міста Північного Причорномор'я були зацікавлені в поживавленні торгових зносин з містами Південного Причорномор'я, оскільки торгівля з Материковою і Острівною Грецією ставала дедалі складнішою. Це пояснюється тим, що старі торгові центри, які відігравали значну роль в торгівлі колоній Північного Причорномор'я, наприклад, Олександрія, Родос, Пергам та інші, втрачали своє значення внаслідок загарбницької політики римлян, що утруднювало торгові зв'язки між Чорним та Середземним морями.

Археологічний матеріал, знайдений в Ольвії, свідчить про те ж саме — більша частина кераміки середземноморських центрів відноситься переважно до III—II ст. до н. е.

Торгові відносини Ольвії з Амастрією та деякими сусідніми містами засвідчені знахідками в Ольвії монет цих міст та амфорних клейм²⁷.

Міста Південного Причорномор'я в обмін на хліб, сіль та інші продукти, що надходили з Ольвії, відправляли туди значну кількість різноманітних товарів. Так, наприклад, із Сінопи, Амісу, Гераклеї та інших міст до Ольвії експортували не тільки керамічну тару, в якій перевозились маслинова олія і вино, а й черепицю і, мабуть, дерево, залізо, мідь, срібло та деякі інші товари, одні в більшій, другі в меншій кількості²⁸.

Головними пунктами торгівлі цими товарами були Сінопа та Аміс. Вони ж були в елліністичний час основними експортерами олії, а частково і вина для всього Причорномор'я²⁹. Про вивіз із Сінопи маслинової олії є свідчення древніх авторів, які вказують, що місто і його передмістя оточували великі маслинові гаї і що район Сінопи та Аміса був єдиною у всьому Причорномор'ї областю, де росло маслинове дерево³⁰. Поряд з цим Сінопа вивозила до Ольвії і деякі інші продукти в піфосах власного виробництва, а також лутерії³¹ і архітектурні теракоти³².

Про продукти, що вивозилися в гераклеїських амфорах, також є відомості древніх авторів, які відзначали якість гераклеїського вина³³. Очевидно в гераклеїських амфорах вивозили вино, а іноді і маслинову олію.

Б. М. Граков вважає, що вивіз вина з Гераклеї не набув систематичного характеру. Гераклея вивозила своє вино в ті часи, коли з якихось причин у основних постачальників Північного Причорномор'я зменшувались можливості для експорту. Гераклея не могла конкурувати з Фасосом, Родосом не тільки через недостатнє виробництво вина, але й тому, що якість його значно поступалась прославленим фасоським, родоським, хіоським і лесбоським винам. Припинення ввозу гераклеїського вина в міста Північного Причорномор'я, очевидно, слід пов'язувати з появою на причорноморському ринку могутнього конкурента в особі Родоса, продукти якого цілком витіснили гераклеїські.

²⁷ А. Н. Зограф, *Находки понтийских монет митридатовского времени в Ольвии*, стор. 293 і далі; И. Б. Зеест, *Керамическая тара Боспора*, стор. 24.

²⁸ Б. Н. Граков, *Литейное и кузнечное ремесло у скифов*, КСИИМК, в. XXII, стор. 41; Р. В. Шмидт, *Очерки по истории горного дела и металлообрабатывающего производства в античной Греции*, ИГАИМК, в. 108, стор. 291; В. Ф. Гайдукевич, *Боспорское царство, М.—Л., 1949*, стор. 117; М. И. Максимова, *Краткий путь через Черное море и время его освоения греческими мореходами*, стор. 53, і і ж, *Античные города юго-восточного Причерноморья*, стор. 162; И. Б. Зеест, *Новые данные о торговых связях Боспора с южным Причерноморьем*, ВДИ, 1951, № 2, стор. 106.

²⁹ За останній час І. Б. Зеест виділила серед керамічної тари одну групу гостродонних амфор аміського походження IV—III ст. до н. е. (И. Б. Зеест, *Новые данные о торговых связях Боспора с южным Причерноморьем*, стор. 108; М. И. Максимова, *Античные города юго-восточного Причерноморья*, стор. 92, прим. 7).

³⁰ Страбон, II, 1, 15, XII, 3, 12, 30.

³¹ И. Б. Зеест, *вказ. праця*, стор. 111 і далі.

³² М. И. Максимова, *Античные города юго-восточного Причерноморья*, стор. 162, прим. 2.

³³ Ксенофонт, *Анабазис*, VI, 4, 6.

Ольвія вела регулярну торгівлю і з містами західного узбережжя Чорного моря. Міста ці, розташовані на торговому шляху з Егейського до Чорного моря³⁴, весь час відігравали значну роль в торгових зносинах колоній Північного Причорномор'я з містами Балканської і Острівної Греції.

Грецькі торгові кораблі, які прямували до міст Північного Причорномор'я або вирушали з цих міст до басейну Егейського моря, часто заходили і зупинялися в містах Західного Причорномор'я, де були зручні бухти та вигідні стоянки. Слід враховувати, що в елліністичний час дуже поширювалось піратство, через що грецьким мореплавцям часто доводилося шукати безпечних бухт. А це ще більше зближувало міста Західного і Північного Причорномор'я. Ольвія, що вела інтенсивну торгівлю з Малоазійською, Острівною і Балканською Грецією, природно, мусила перебувати в постійних торгових зносинах з містами Західного Причорномор'я. Ольвія прагне різними привілеями, виданням на честь промадян цих міст декретів про проксенії зміцнити торгівлю з ними. Торгові зв'язки з містами Західного Причорномор'я були важливі і самі по собі. В той же час вони були тією ланкою, що забезпечувала нормальну торгівлю з містами стародавньої Греції.

Про зв'язки і торгівлю з Аполлонією свідчать знайдена в 1938 р. в Ольвії надгробна стела з написом, де вказується про батьківщину похованого³⁵, а також монети, виявлені в Ольвії. Так, при розкопках в 1935—1936 рр. знайдена монета Аполлонії III ст. до н. е., а в попередні роки — ще три монети цього міста³⁶.

На торгові зносини Ольвії з Одессом вказують знахідки монет. В Ольвії були виявлені дві монети цього міста, одна з яких відноситься до III ст. до н. е.³⁷, а в Одесі відомі знахідки ольвійських монет³⁸.

Торгові зносини Ольвії з Каллатісом засвідчені декретом про проксенію, виданим ольвіюполітами на честь каллатійця Навтіма, сина Пасіада, за його прихильність до міста і за послуги, зроблені ним громадянам Ольвії, які в торгових справах приїжджали до його рідного міста³⁹. Декрет, що відноситься до III ст. до н. е., поряд із знахідками в Ольвії монет⁴⁰ Каллатіса, вказує на встановлення тісних торгових зв'язків між цими містами.

Епітафія месембрійця Сатира, сина Діонісія, похованого в Ольвії в III ст. до н. е. з'ясовує ще одну ланку в торгових зносинах Ольвії і Західного Причорномор'я⁴¹.

Торгові відносини між Ольвією і Томі засвідчені знахідками в Ольвії монет цього міста⁴², а також декретом громадян Томі на честь гіран-

³⁴ В останній час М. І. Максимова висловила припущення про те, що вже в першій половині IV ст. до н. е. грецькими мореходцями був освоєний коротший прямий шлях через Чорне море від Гаврійського півострова до Пафлагонського виступу (М. І. Максимова, Краткий путь через Черное море и время его освоения греческими мореходами, стор. 56; і і ж, Античные города юго-восточного Причерноморья, стор. 145 і далі).

³⁵ С. А. Семенов-Зусер, Торговый путь к Ольвии, Ученые записки ХГУ, 1940, № 19, стор. 94.

³⁶ А. Н. Зограф, Монеты из раскопок Ольвии в 1935 и в 1936 гг., стор. 217; Т. В. Блаватская, Западнопонтские города в VII—I вв. до н. э., М., 1952, стор. 133.

³⁷ А. Н. Зограф, вказ. праця, стор. 217.

³⁸ К. Шкорпил, Печати вверху амфоры от Черноморски крайбережие, ИАИ, т. VIII, София, 1935, стор. 25.

³⁹ IPE, I², № 27; В. Юргевич, Отрывок греческой надписи, найденной в Ольвии в 1882 г., 300 ИД, XIII, 1883, стор. 115.

⁴⁰ А. Н. Зограф, вказ. праця, стор. 217.

⁴¹ IPE, I², № 688; Т. В. Блаватская, вказ. праця, стор. 133.

⁴² А. Н. Зограф, вказ. праця, стор. 218.

ця Ніла⁴³. Декрет констатує добре налагоджені торгівлі відносини між Томі і Тірою, з одного боку, і Ольвією, з другого.

Про торгівлю Ольвії з Істром свідчить нумізматичний матеріал: при розкопках Ольвії знайдено 4 істрианські монети⁴⁴.

Ольвія, природно, повинна була підтримувати регулярні торгівлі зв'язки з своїми сусідами — містами Північного Причорномор'я, що давало їй можливість обмінюватися з ними виробами своїх ремісничих майстерень і одержувати товари, яких їй не вистачало. Торгові зносини Ольвії з містами Північного Причорномор'я найбільш інтенсивними були в елліністичний час.

Ольвія торгувала і з Тірою, на що вказує нумізматичний та епіграфічний матеріал. Так, в Ольвії були знайдені дві монети Тіри⁴⁵, а в Тірі — ольвійські монети⁴⁶. Це підтверджується тим, що Тіра була однією з проміжних торгових станцій на морському шляху з Ольвії до Західного Причорномор'я і далі — до басейну Егейського моря. Ольвійські купці, користуючись цим шляхом, неминуче мусили, при античних засобах мореплавства, заїжджати до Тіри, де була дуже зручна гавань. Про все це свідчить декрет громадян Томі на честь Ніла, громадянина Тіри, який зробив великі послуги громадянам обох міст, що вливали в Ольвію⁴⁷.

В 1959 р. при розкопках Тіри був знайдений фрагментований почесний декрет кінця III — початку II ст. до н. е.⁴⁸, з якого видно, що якийсь громадянин Тіри був нагороджений ольвіополітими, кізіканцями і родосцями лавровим і плющевим вінком⁴⁹.

Ольвія підтримувала також інтенсивну торгівлю і з містами Боспору. Про це дуже переконливо свідчать знахідки в Ольвії монет цих міст.

Так, наприклад, в Ольвії тільки за два роки розкопок виявлені чотири пантікапейські монети, з яких три відносяться до другої половини IV ст., а одна — до III ст. до н. е. Тут же знайдено дві монети Феодосії III ст. до н. е.⁵⁰ О. М. Зограф відмічав, що і в попередні роки розкопок пантікапейські монети траплялися в Ольвії нерідко⁵¹. Наприклад, в 1902—1903 рр. знайдені дві пантікапейські монети, одна з яких — кінця IV — початку III ст. до н. е., друга — III ст. до н. е.⁵² В Пантікапеї ольвійських монет майже не виявлено⁵³. Знахідки пантікапейських монет в Ольвії і майже повна відсутність ольвійських в містах Боспорської держави, очевидно, вказують на те, що Пантікапей на протязі часу між серединою IV і серединою III ст. до н. е. займав провідне торгове положення в Північному Причорномор'ї. Але економічне процвітання Боспору незабаром порушується. В III ст. до н. е. дешевий єгипетський хліб за-

⁴³ Б. Н. Граков, Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии, ВДИ, 1939, № 3, стор. 311; Х. М. Данов, Из древнейшая историческая история на Западно Черноморие до установаванет на римского владычество, ИАИ, т. XII, в. 2, София, 1938, стор. 219.

⁴⁴ ИАК, в. 13, стор. 232; А. Н. Зограф, вказ. праця, стор. 217.

⁴⁵ А. Н. Зограф, вказ. праця, стор. 215; його ж, Предварительный отчет о поездке летом 1926 г., по музеям юга России для собирання нумизматического материала, СГАИМК, т. 1, Л., 1926, стор. 245; його ж, Монеты Тире, М., 1957, стор. 56.

⁴⁶ А. Н. Зограф, Монеты из раскопок в Ольвии в 1935 и в 1936 гг., стор. 215. його ж, Монеты Тире, стор. 58.

⁴⁷ Б. Н. Граков, вказ. праця, стор. 311.

⁴⁸ А. И. Фурманская, Новый эпиграфический памятник из Тире, ВДИ, 1960, № 4, стор. 175.

⁴⁹ Там же, стор. 173 і далі.

⁵⁰ А. Н. Зограф, вказ. праця, стор. 216.

⁵¹ Там же.

⁵² ИАК, в. 13, стор. 232; В. Ф. Гайдукевич, вказ. праця, стор. 92.

⁵³ А. Н. Зограф, вказ. праця, стор. 216; Б. М. Граков, Скифи, К., 1947, стор. 50; Д. Б. Шелов, Монетное дело Боспора в VI—II вв. до н. э., М., 1956, стор. 127; Л. Н. Белова, Монеты из раскопок Тиритаки, Мирмекия и Илурата в 1946—1953 гг., МИА, № 85, 1958, стор. 332 і 340.

повнив грецькі ринки, поступово витісняючи звідти боспорський. Це значно зменшило експорт боспорського хліба, що спричинилось до звуження економічної бази Боспору, тісно пов'язаної з експортною торгівлею хлібом. З цього часу починається процес поступового економічного занепаду Боспорського царства.

Значно скорочується і торгівля Ольвії з Боспором, що підтверджується зменшенням знахідок пантікапейських монет цього часу в Ольвії. О. М. Зограф справедливо відмічає, що при провідній торговій ролі Пантікапея у Північному Причорномор'ї в IV ст. до н. е. не було б нічого дивного, якби його монети траплялись в інших містах значно частіше. Численність пантікапейських монет в Ольвії О. М. Зограф правильно пов'язує з найбільшим розвитком торгових зв'язків Пантікапея саме в цей час⁵⁴. В торгових зносинах Ольвії з Боспором слід розрізнити два періоди: період піднесення торгівлі, що охоплює серединау IV — першу половину III ст. до н. е., і період занепаду торгових зв'язків між ними, який охоплює III і наступні століття до н. е.

Якими ж продуктами постачали боспорські купці ольвіополітів? Мабуть, Боспор торгував вином, але тому, що боспорські амфори клеймувались спорадично, нічого певного ні про час, ні про розмір вивозу вин з Боспору сказати неможливо. Експорт вина з Боспору, як вказує Б. М. Граков, посилюється з IV ст. до н. е.⁵⁵ Можливо, він був значним і в III ст. до н. е., і тому ольвіополіти могли одержувати з Боспору вино та інші товари протягом цього часу.

Ольвія в елліністичний час вступила в жваві торгові зносини з Херсонесом, про що, насамперед, свідчать 124 херсонеські амфорні клейма, знайдені в Ольвії⁵⁶.

Початок виробництва херсонеських амфор припадає на кінець IV ст. до н. е. Херсонес припинив свій імпорт на початку I ст. до н. е.⁵⁷ Очевидно продукція херсонеських майстрів потрапляла до Ольвії в основному у вигляді тари, але не виключена можливість вивозу у невеликих розмірах і херсонеського вина⁵⁸.

Про торгівлю Ольвії з Херсонесом свідчать також епіграфічні і нумізматичні матеріали. В 1949 р. при розкопках ольвійської агори був знайдений декрет про проксенію, виданий ольвіополітами на честь громадянина Херсонеса Діонісія, сина Тагона. Цей почесний декрет відноситься до останньої чверті III ст. до н. е.⁵⁹ В 1951 р. при розкопках тієї ж ольвійської агори був виявлений другий почесний декрет середини III ст. до н. е., виданий на честь синів херсонесця Аполлонія⁶⁰.

В самому Херсонесі також знайдено два почесні декрети. Один з них — IV ст. до н. е. — виданий ольвіополітами на честь Діонісія⁶¹. Це копія ольвійського почесного декрету IV ст. до н. е. Інший декрет — III ст. до н. е. — виданий херсонесцями на честь невідомого ольвіополі-

⁵⁴ А. Н. Зограф, вказ. праця, стор. 216.

⁵⁵ Б. Н. Граков, Клейменная керамическая тара эпохи эллинизма, стор. 284.

⁵⁶ ІРЕ, III.

⁵⁷ Р. Б. Ахмеров, Обзор керамических мастерских эллинистического Херсонеса, ВДИ, 1946, № 2, стор. 191; його ж, Об астиномных клеймах эллинистического Херсонеса, ВДИ, 1949, № 4, стор. 105.

⁵⁸ Г. Д. Белов, Херсонес Таврический, Л., 1948, стор. 65.

⁵⁹ Е. И. Леви, Ольвийский декрет из раскопок 1949 г., ВДИ, 1951, № 1, стор. 145 і далі; і ї ж, Ольвийская агора, МИА, № 50, стор. 98, і далі: Т. Н. Книпович, Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников, МИА, № 50, стор. 123; А. Н. Карасев, Е. И. Леви, Ольвийская агора (по раскопкам 1946—1957 гг.), стор. 142.

⁶⁰ Е. И. Леви, Новая ольвийская надпись из раскопок 1951 г., ВДИ, 1953, № 1, стор. 177 і далі; і ї ж, Ольвийская агора, стор. 94.

⁶¹ ІРЕ, I², № 21; В. В. Латышев, Эпиграфические новости из южной России, ИАК, в. 10, стор. 2; Е. И. Леви, Ольвийский декрет из раскопок 1949 г., стор. 148; і ї ж, Ольвийская агора, стор. 116.

та⁶². Крім того, в Херсонесі знайдений ще один надто фрагментарний напис—уламок метричної епітафії якомусь ольвіюполіту, що жив у II ст. до н. е.⁶³

Щодо нумізматичного матеріалу, то з Ольвії походять одна херсонеська і дві керкінітідські монети, в той час як в самому Херсонесі знайдено 12 ольвійських монет⁶⁴.

В елліністичний час Ольвія, можливо, знаходилася у торгових відносинах і з містами Східного Причорномор'я. Про зв'язки Ольвії з грецькими містами Колхіди свідчить знахідка біля с. Борі ольвійської драми II ст. до н. е.⁶⁵ Проте говорити щось певне про характер і розміри цієї торгівлі ще передчасно.

Таким чином, в елліністичний час Ольвія підтримувала тісні торгові зв'язки з містами Південного, Західного і Північного Причорномор'я. Протягом IV і першої половини III ст. до н. е. найбільш жваву торгівлю Ольвія вела з Боспором і Гераклеєю, а в III—I ст. до н. е. — з Сінопою і Херсонесом, а також з містами Західного Причорномор'я.

⁶² ІРЕ, I², № 345, В. В. Л а т ы ш е в, Эпиграфические новости из южной России, ИАК, в. 14, стор. 100; Г. Б. Б е л о в, вказ. праця, стор. 65; Е. И. Л е в и, вказ. праця, стор. 116.

⁶³ ІРЕ, I², № 546; В. В. Л а т ы ш е в, Надписи, найденные в южной России в 1900 г., ИАК, в. 2, стор. 67; Е. И. Л е в и, вказ. праця, стор. 116.

⁶⁴ ОАК за 1898 г., стор. 106, ИАК, в. 2, стор. 25; А. Н. З о г р а ф, вказ. праця, стор. 216; його ж, Предварительный отчет о поездке летом 1926 г. по музеям юга России..., стор. 241.

⁶⁵ А. Н. З о г р а ф, Распространение находок античных монет на Кавказе, Труды отдела нумизматики Государственного Эрмитажа, т. I, Л., 1945, стор. 60; його ж, Античные монеты, МИА, № 16, 1951, стор. 136, прим. 2; Д. Г. К а п а н а д з е, К вопросу об экономических связях Северного и Восточного Причерноморья в античную эпоху по нумизматическим данным, зб. «Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху», М., 1959, стор. 144.